

Aproximació a la ubicació dels tallers terrissers de tradició fenício-púnica

El cas d'Ibosim

Francesc X. Duarte i Martínez*

Resum

El present article és una aproximació al conjunt de relacions que s'estableixen entre la ubicació de la producció de terrisses al món fenício-púnic a partir d'una recerca bibliogràfica. S'analitzen les relacions de dependència entre els tallers i l'àrea de la ciutat on s'ubiquen segons factors econòmics, polítics, socials i físics que hi actuen. En segon lloc, s'estudia el cas d'Ibosim, llur barri artesanal i de quina manera s'associa amb la resta de l'àmbit de tradició púnica. Darrerament, presentem més reflexions a fer-se que no conclusions obteses. Línies de futura recerca són, també, anunciades.

Abstract

This paper is an approach to the relations between pottery manufacturing locations in the Phoenician and Punic world from the revision of published bibliography. The relations of dependence between the workshop areas and the city where they are settled down are analyzed according to economical, political, social and physical processes. Secondly, we study the Ibosim case, its industrial quarter, and how this relation deals with the rest of the Punic tradition. Finally, not only conclusions but also many reflexions are presented. The main subjects to be studied are announced.

INTRODUCCIÓ

És habitual entre els arqueòlegs, parar més atenció a la ceràmica com a producte final, indicador de cronologia i influències culturals, que esbrinar quina mena de processos tècnics i relacions socials actuen per a obtenir, per exemple, un àmfora.

Tot i que darrerament comencen a ser nombrosos els estudis relacionats amb la tradició fenícia i púnica, resten, encara, alguns buits per estudiar. Un d'aquest buits, són tots aquells aspectes que es desprenen de la producció terrissera (Fantar, 1986, 521). Tot i l'existència de treballs relacionats, per exemple els de Falsone (1981) per a la tipologia dels forns o els de Anderson (1987, 41-60) i Pritchard (1978, 111-

130) per al funcionament dels tallers ceràmics, som lluny, però, de comparar el coneixement que tenim del món terrisser fenício-púnic amb altres àmbits culturals coetanis (sempre que existisca realment una tradició unitària fenio-púnica). Tant al món romà, amb el treball global de Peacock (1982) entre altres, com per a la cultura grega (Arafat, Morgan, 1989, 311-346), són ben coneguts els aspectes socials i econòmics que hi prenen part abans d'arribar al producte final que és la peça ceràmica.

El que ací farem, mirar d'acostar-nos a un d'aquests aspectes: la ubicació geogràfica dels tallers terrissers respecte a l'àmbit urbà del que depenen, si és que s'hi dona aquesta relació. El nostre objectiu és conèixer la sèrie de processos que participen a l'hora de localitzar els tallers

* Carrer Xixona, 28. 03802 Alcoi. <franduar@alumni.uv.es>

terrisers per tal d'arribar a una possible sistematització tipològica que ens ajude a emmarcar el cas del conjunt de restes de producció terrissera de la ciutat púnica d'Ibosim, el que Ramón anomena *círculo industrial, sector industrial, barrio industrial* de producció de ceràmiques d'Eivissa (amb bibliografia anterior recollida a 1998, 145-166 i 167-215).

El treball es basa en la recerca bibliogràfica de tots aquells tallers ceràmics coneguts, normalment identificats únicament a partir de l'existència d'estructures de combustió (forns), establint quina és la seua àrea geogràfica, la ubicació respecte el nucli habitacional del que possiblement depenen, la producció que realitzen, el moment cronològic en el que estan actius i algunes altres observacions que ens ajuden a entendre millor la problemàtica (vegeu taula 1 per a dades resumides).

A la darrera part de l'article, es presentaran les conclusions obteses i es proposarà una possible línia d'actuació per a futures investigacions a propòsit d'aquesta problemàtica.

DISTRIBUCIÓ DELS FORNS I TALLERS CERÀMICS

La sinopsi informativa és la que segueix:

PENÍNSULA IBÈRICA (ÀREA MEDITERRÀNIA)

- Assentament ibèric de Darró (Vilanova i la Geltrú, Catalunya): es tracta d'una sèrie de forns extramurs del poblat ibèric de Darró; un d'ells registra una producció d'àmfores tipològicament semblants a les PE-15; tot i que a hores d'ara no resta massa clar si estigueren produïdes per ebusitans, ibers o uns a les ordres dels altres, llur tradició tipològica púnico-ebusitana és innegable; estigueren en funcionament des del segle IV a les darreries del segle III o primeries de la següent centúria (López-Mullor, Fierro, 1994, 443-463; Asensio, 2000, 381-387).

- Cerro del Villar (Màlaga, Andalusia): jaciment de la primera onada colonitzadora fenícia a la península Ibèrica, serà objecte d'un canvi en la ubicació dels seus forns terrissers al llarg de la seua existència; en una primera etapa (2a meitat del segle VIII fins el canvi de segle) els forns s'ubiquen a la mateixa illa però perifèricament al centre d'hàbitat; en una segona etapa (a partir del segle VII fins a l'abandonament del poblat les primeries del segle V) hi ha un forn amb un ampli

seguit de dependències que ocupen la part central del poblat); ja en època púnica i depenent, possiblement, de Malaka es reocupa l'assentament convertint-lo en un sector de producció de ceràmiques (Aubet, Carmona, Curlà *et alii*, 1999, 128-131, 149-286).

PENÍNSULA IBÈRICA (ÀREA ATLÀNTICA)

- Torre Alta (San Fernando, Andalusia): presència d'una sèrie de forns a l'àmbit rural, relacionats possiblement amb Gadir; produeixen àmfores per a salaons; funcionen als segles III i II aC (Perdigones, 1990, 106-111); algunes de les peces de vernís del tipus "Kuass" que s'han recuperat en la intervenció d'urgència poden haver estat cuites a aquests forns (Niveau de Villedary, 2000, 119).

- Avenida de Pery Junquera (San Fernando, Andalusia): descobriment d'una sèrie de forns encarregats de fabricar vernís negre del tipus Kuass a mitjans del segle II (Niveau de Villedary, 2000, 120-121).

- Calle Ana de Viya (Cadis, Andalusia): excavació d'urgència d'un forn; suposadament estaria intramurs a la ciutat de Cadis sembla estar en funcionament al segle III (Martín, 1995, 47 i 50).

ÀFRICA (ÀREA ATLÀNTICA)

- Banasa (Marroc): centre de producció terrissera datat als segles VI-V; forns amb dependències annexes relacionades; produeix diverses tipologies ceràmiques, entre elles destaca la ceràmica llisa pintada; segons l'autor podria tractar-se de l'assentament d'uns terrissaires estrangers, de procedència ibero-púnica (de la regió que ja en època romana es coneixerà com la Bètica), a la zona (Luquet, 1964, 117-144); posteriors interpretacions a partir de noves excavacions, han presentat la Banasa preromana com un assentament profundament marcat pel desenvolupament de nombrosos tallers de terrissaires (que al llarg del temps han format la peculiar topografia d'aquest jaciment), curiosament, fins la creació de la colònia romana, aquest assentament sembla funcionar com un enclau rural de bona vitalitat (Girard, 1984, 11-93).

- Kuass (Marroc): es tracta d'un tossalet que des del segle VI al segle I dC es dedica a la producció de vaixel·la domèstica i de contenidors industrials; per proximitat, aquest centre estaria relacionat a la ciutat de Dchar Djedid (Lipinski, 1992, 249); compta amb la presència de diversos

Jaciment	Ubicació	No. Tallers	Producció	Cronologia	Observacions
Darró	Extramuros	1	Àmfores	IV-III	Productors ebusitans?
Cerro del Villar	Extramurs	+1	Tot tipus	750-700	Passa d'assentament residencial a industrial
	Intramurs	1		700-pri.s.V	
	Extramurs	+1		Època púnica	
Torre Alta	Extramurs	1	Àmfores i vernís negre	ss. III i II	Àmbit rural de producció per salats
Avenida Pery Junquera	Extramurs	+1	Vernís negre	1/2 s. II aC	Àmbit rural
Calle Ana de Viya	Intramurs?	1	?	s. III aC	
Banasa	"Intramurs"	+1	Ceràmica pintada	ss. VI- fins fund. romana	Productors ibero-púnics
Kuass	Extramurs	+1	Tot tipus	ss. VI-I aC	Tossalet aïllat; produeix vernís negre?
Útica	Intramurs? i Extramurs	+1	Àmfores, vernís negre i llànties	s. IV-II aC	Afecta necròpoli
Tunis	Extramurs	1	Vaixella de taula i cuina; vernís negre	ss. IV-III aC	No és una favissa; proper a una necròpoli
Kerkouane	Intra/extramurs	+1	Domèstica i terra cuites	Època púnica	Forns amb botigues i associats a temple
Cartago	Extramurs	+1	Tot tipus	Fins 146 aC	Propers a necròpolis
Eivissa	Extramurs	+1	Tot tipus	ss. VI-I aC	Producció amfòrica massiva
Mozia	Intramurs	+1	?	Època púnica	
Sarepta	Intramurs	+1	Tot tipus	ss. XIV-V aC	Barri industrial

Taula 1. Resum de les dades obteses més importants.

forns i llurs respectives dependències conformant tallers; el seu excavador assenyala la possibilitat que les vivendes dels ceramistes i les seues famílies també s'hi ubicaren allí (Ponsich, 1968, 6); altres autors enuncien la possibilitat que a partir de la ceràmica recuperada, aquests terrissers tinguen un origen bètic (Lipinski, 1992, 250); darreres revisions del material estudiat per Ponsich (Aranegui, Alaoui, Tarradell-Font, Caruana, 2000, 119) reflexionen sobre l'estranya mancaça d'indústries pesqueres relacionades a aquest conjunt, practica habitual al *Círculo del Estrecho*, com el mateix Ponsich assenyala (1988, 55 ss).

ÀFRICA (ÀREA MEDITERRÀNIA)

- Utica (Tunísia); Moulard excavà tres forns construïts al damunt d'una necròpoli abandonada i que estigueren en funcionament entre els segles IV i II produint àmfores, vernís negre i llànties

(Falsone, 1981, 53); també existeixen notícies escasses sobre l'existència d'almenys dos forns amb llurs bassetes associades; es troba en ús a algun moment de l'època púnica (Lézine, 1971, 87-93).

- Tunis (Tunísia): excavació d'un forn ceràmic i dos abocadors associats; fabrica vaixella de taula, contenidors i ceràmica de cuina; està en funcionament al llarg dels segles IV i III aC; és proper a una necròpoli (Fantar, 1972, 349-367) i, per tant, s'hi troba extramurs.

- Kerkouane (Tunísia): trobem un conjunt de forns tant dins com fora de la ciutat; els situats intramurs són de grandària més reduïda i escassament contaminants; aquests s'hi localitzen a la zona anomenada *quartier du four*; es dona el cas de què una altra sèrie de forns s'encarrega de produir la coroplàstia que després podia oferir-se al temple (tenen la botiga de venda a la part davantera de les dependències encarada al carrer

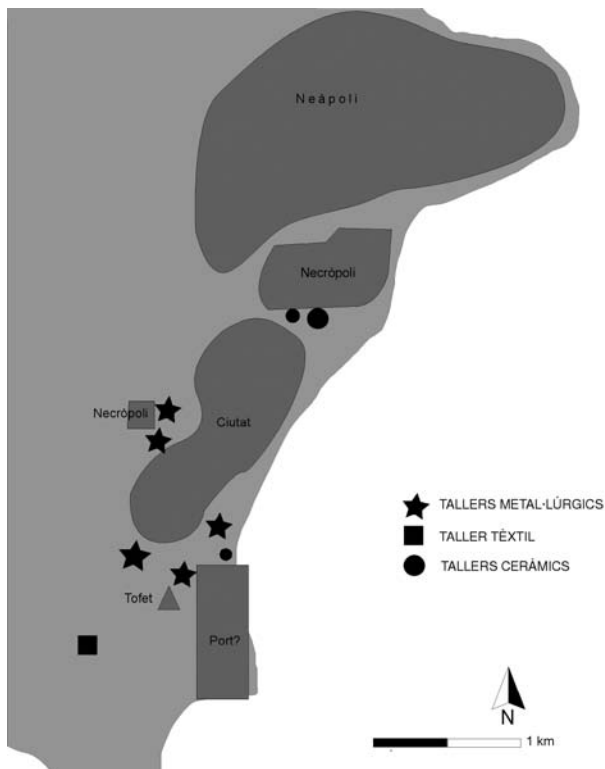

Figura 1. Ubicació de les àrees industrials a la Cartago dels segles V-III aC (a partir de Lancel, 1994, fig. 72, 134).

- *rué des artisans* -i sembla que depenen del temple); la producció cobreix les necessitats locals (Fantar, 1984, 521-522).

- Cartago: d'excavacions antigues es té informació sobre el descobriment de diversos forns a la zona del Belvedere donats a conèixer per Delattre, així com a la necròpoli de Dermech i la zona de Salambó, excavats per Gaukler i Poinsset i Lantier, respectivament (Falsone, 1981, 53); segons excavacions més modernes, s'ha pogut demostrar que les activitats artesanals i industrials contaminants se situaven a l'extraradi de la ciutat i entre aquesta i les necròpolis més antigues, als segles V i III aC (Lancel, 1982, 217-254); al segle IV es construirà la Vilanova de Cartago al nord del nucli originari, hi s'hi realitza una reubicació (Lancel, 1994, 139-149) (Fig. 1).

ILLES MEDITERRÀNIES

- Eivissa: presència un cercle industrial de producció ceràmica extramurs; en funcionament des de les darreries del segle VI (tractarem aquest cas específicament més endavant).

- Mozia: s'excava dins del recinte fortificat al nord de l'illa un sector anomenat *luogo di Arsione* que s'interpreta com una zona de teneries on s'hi localitza un forn terrisser (Iseerlin, 1982, 118-119); tots els altres forns descoberts s'hi localitzen intramurs (Fig. 2).

PRÒXIM ORIENT

- Sarepta (Líban): ciutat fenícia d'una importància comercial cabdal del sud de l'antic territori fenici, va dependre en un principi de Sidó, ràpidament, caigué en poder de Tir; al si de la ciutat s'ubica un sector industrial, *industrial quartier*, que estigué en funcionament sense interrupcions des del segle XIII fins els segles VI-V aC; compta amb més de 24 forns i, almenys, 15 tallers; s'assenta des dels seus inicis sobre la roca mare; es dedica, fonamentalment, a la producció (Pritchard, 1978, 111-130; Anderson, 1987, 41-60).

FUNCIONAMENT D'UN TALLER. EL CAS DE SAREPTA

A banda del que ja s'ha assenyalat (aquest apartat no és més que un resum del que publiquen tant Anderson -1987, 41-61-com Pritchard -1978, 11-130-a propòsit del *industrial quarter* de Sarepta), el cas de Sarepta és, a hores d'ara, únic dins de l'àmbit cultural que ací ens ocupa. Al seu recinte existeix un barri de ceramistes amb una llarga tradició terrissera. L'antiguitat del barri ve demostrada a partir dels següents trets:

- l'*industrial quartier*, denominació dels excavadors per a la zona on s'hi concentren els tallers, s'assenta directament sobre la roca base.

- no hi ha cap nivell de destrucció o arranjament.

- la tipologia dels forns és sempre constant (tret d'un únic cas del segle XV aC), només s'observa una tendència a la circularitat als forns més moderns respecte a la forma més allargada de les estructures més antigues.

- els forns són amortitzats quan ja no són útils i la construcció d'uns suposa la destrucció d'altres.

- tanmateix, les dependències associades són rehabilitades conforme van envellint-se; si cal realitzar una nova estructura, es construeixen immediatament al damunt respectant, així, l'organització prèvia.

El segon motiu d'interés és l'acurat estudi que s'ha pogut fer per tal de conèixer el

Figura 2. Plànol de la ubicació dels forns a Mozia (a partir d'Isserlin, 1982, abb. 4,131 i Falsone, 1981, fig. 1, 23).

funcionament dels tallers terrissers, les estructures dels quals han estat parcialment conservades i arqueològicament identificades. Les estructures representades al complex format pel Forn G (*Kiln G*) i la Dependència 74 (*Room 74*) conformen l'organització del taller "paradigma" de l'assentament. És l'organització estructural més representada, i la que seguiran la resta de complexes. Aquest taller, però, té una cronologia molt alta. Estudiarem, aleshores, la disposició d'un de més modern.

El "taller" format pel Forn C-D i la Dependència 63 data del *Late Phoenician Period* (segles VI-IV aC). Conserva un forn de planta circular, dues bassetes de decantació, un suport de torn (construït al terra) i els murs que conformen les dependències del taller, també s'han trobat a les rodalies gran nombre de testers amb defectes de cuita (Fig. 3). Recapitulant, les instal·lacions bàsiques serien, doncs: bassetes de decantació, forn i dependència de treball (on es tracta l'argila i es deixa que passe el temps escaient fins que es conforma i les peces

s'assequen), després una sèrie d'infraestructures per emmagatzemar les formes ja cuites i per a altres usos no coneguts del personal.

Així, es demostra que l'àrea ocupada per un taller és de dimensions respectables. La concentració de diversos d'aquest tallers suposa l'ocupació d'un gran espai. És ací on cal fer-se la pregunta del que suposa per a una ciutat gran tenir dins del seu recinte fortificat una gran superfície artesanal.

EL CAS D'EIVISSA

Per a l'època de la primera ocupació fenícia són escasses les notícies que tenim. No s'ha documentat cap forn ceràmic a l'assentament ebusità de Sa Caleta. No obstant això, sabem que al moment de l'assentament definitiu a la badia d'Eivissa, el material ceràmic recuperat del segle VI aC no té cap relació amb el produït ja, posteriorment, en època púnica (Costa, 1994, 111). A l'illa d'Eivissa només hi ha dos punts on hi ha constància arqueològica de la cocció de

terrisse, un localitzat al terme de Sant Antoni de Portmany i un gran "cercle industrial" a la mateixa ciutat d'Eivissa (Vila).

El jaciment de can Rova de Baix compta amb la presència de diversos abocadors de ceràmica amb gran nombre de defectes de cocció d'època tardopúnica. La localització del forn o forns (aquests no han estat realment excavats i només són deduïbles per la presència de coccions defectuoses) és important perquè es troba a una zona rica en argiles i massa forestal. A més Portmany sembla ésser l'evolució del topònim llatí *portus magnus* evidenciant la possibilitat d'eixides massives via marítima de produccions de qualsevol tipus. Els defectes de cuita ens assenyalen una producció amfòrica, fonamentalment. També s'hi fabrica vaixel·la domèstica. Cronològicament sembla estar en funcionament, almenys, al segle I aC (Ramón, Costa, Calafat *et alii*, 1981, 215-259).

Altres són els jaciments que presenten material amb defectes de cocció arreu l'illa (Ramón, 1991, 38), tot i açò, com el mateix autor indica, no cal asserrar l'existència d'un taller ceràmic només a partir d'un o dos fragments defectuosos.

Altrament, l'actual ciutat d'Eivissa es presenta com un gran conjunt arqueològic que, *grosso modo*, podem dividir en tres grans zones funcionals en època púnica. Per una banda el que es coneix com "Dalt Vila", és a dir, el recinte fortificat sobre el puig que domina la badia; és la zona residencial per a l'època púnica amb ampliacions extramurs al moment púnic més tardà. Per l'altra, la ciutat dels morts, el Puig des Molins. Ocupa tota la vessant nord del sudit puig fins arribar a la plana més immediata (Vila) on es localitza el tercer gran sector. Conegut de diverses maneres a la bibliografia (*barrio alfarero, círculo industrial...*), es tracta de la zona més baixa del relleu topogràfic i es troba als peus de la necròpoli. Tant aquesta com el barri terrisser s'hi troben a un dels costats del barranc encarregat de separar aquestes zones de la ciutat (Fig. 4).

Les troballes han estat de diversa naturalesa: sitges i fosses (de vegades utilitzades com a abocadors de defectes de cuita i fem en general), testers, restes d'estructures de combustió... Tot i açò, la impossibilitat d'excavar en extensió i la segmentació de troballes fa impossible de fer-se una idea aproximada del funcionament unitari de tot aquest "polígon industrial" (l'arqueologia eivissenca palesa una sèrie de malalties endèmiques que dificulten la

lectura arqueològica: actuacions arquitectòniques incontrolades, arqueologia urbana no suficientment desenvolupada i problemes de caire físic -un nivell freàtic quasi superficial-. Fem, però, una breu descripció de les intervencions realitzades i que es poden relacionar amb aquest sector industrial adés esmentat (de la següent llista, les troballes que no tinguen referida la cita bibliogràfica pertanyen a Ramón, 1991):

- FE-13: es tracta d'una sitja amortitzada amb desfetes de cuita que es troben associades a un forn; la producció s'inicia a les darreries del segle III aC i compta amb tot el ventall ceràmic possible; es troba a uns 500 metres al sud del barri terrissaire.

- IM-50: són dos dipòsits o abocadors de ceràmica, entre els quals se'n troben de mal cuites; el dipòsit més antic es data cap a la primera meitat del segle V aC, mentre que l'altre és 125 anys posterior; no s'ha trobat cap estructura associada; sembla que el taller que els utilitzaria com abocadors, produïa àmfores, vaixel·la de taula, gerros i altres contenidors, la ceràmica de cuina no està representada; s'hi troba en la perifèria urbana i podria estar relacionat a un altre dipòsit HX-Hort d'En Xim-(Ramón, 1998, 145-166).

- AE-20: altres dos dipòsits amb desfetes de cocció de la meitat del segle IV aC; per proximitat i cronologia podrien ésser contemporanis a AR-33; entre les ceràmiques dels dipòsits hi ha restes d'àmfora, gerres i vaixel·la de taula; sembla que aquest conjunt s'hi troba al bell mig del sector industrial al moment de la seua màxima extensió a la segona meitat del segle IV aC (Ramón, 1998, 167-215).

- AE-34: són una sèrie de dipòsits ceràmics dels quals cinc són datables a la primera meitat del segle II aC; es tracta de desfetes amfòriques únicament.

- AL-2: un dipòsit ceràmic de la primera meitat del segle V aC; són deixalles d'un forn de localització desconeguda que produeix àmfores.

- AE-7: el nivell IV compta amb desfetes de terrisseria de la segona meitat del segle V aC, es tracta de producció amfòrica i correspon a les escombraries d'algun forn no localitzat vessant amunt; el següent nivell té els mateixos trets i és contemporani a AR-33 i AE-36.

- AR-33: s'hi localitza un forn de petites dimensions acompanyat amb diversos nivells de ceràmiques amb desfetes de cuita; els nivells més antics són del mateix horitzó de AE-20, la seua producció és amfòrica; un nivell posterior es forma a la segona meitat del segle IV aC, també

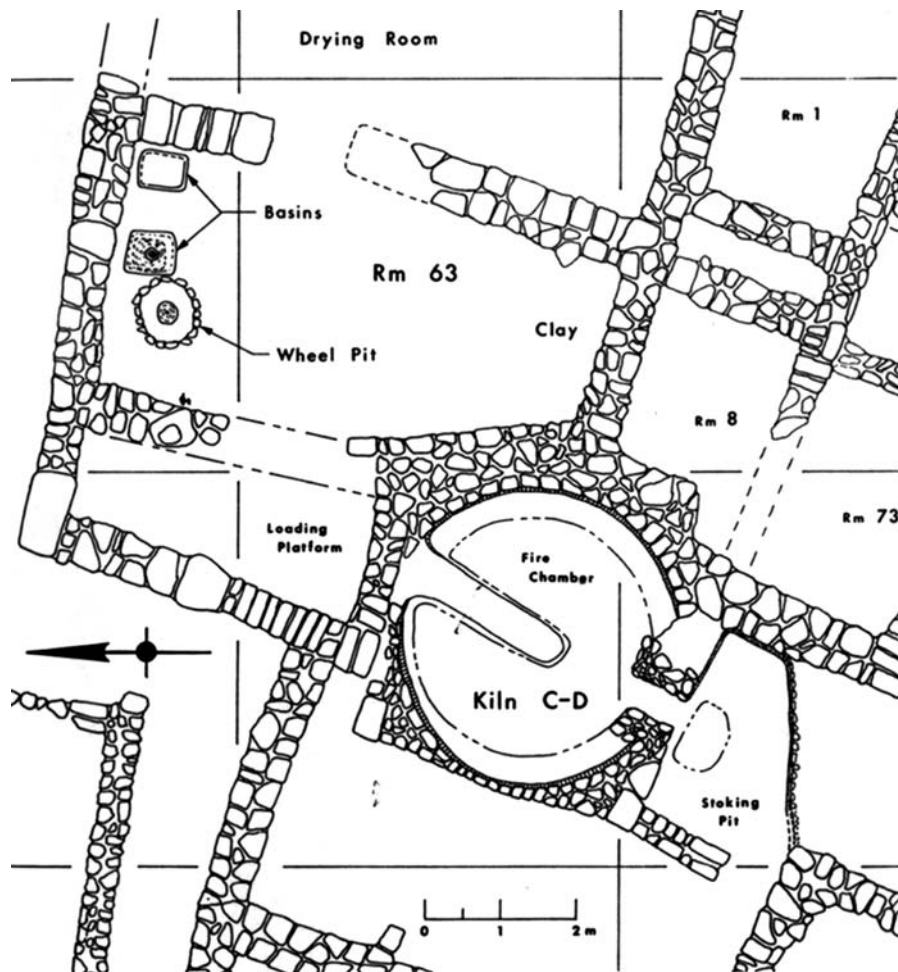

Figura 3. El taller Kiln C-D/Room-63 (Anderson, 1987, fig. 9, 59).

comptava amb desfetes amfòriques; el tercer nivell està associat al forn del segle III aC el qual fabricava àmfors.

- AE-36: un nou abocador amb ceràmiques vitrificades i altres defectes de cuita datable a partir de la segona meitat del segle IV aC fins a cronologies ja del púnic tardà; només s'han recuperat fragments amfòrics.

- Avinguda d'Espanya, 3: abundant material de rebutjalls de forn amb tipologies del segle III aC fins a època alt-imperial; s'han localitzat, també, estructures relacionades amb la producció terrissera com són bassetes de decantació, possible suport de torn, contenidors de líquids (àmfores inserides al terra)...estructures que assenyalen l'existència d'un gran taller; es tenen notícies que als voltants dels seixanta es destruïren dos forns ceràmics aparentment púnics durant la construcció d'un edifici (Fernández, Gómez, Gurrea, 1983, 7-9).

ALGUNES CONCLUSIONS SOBRE EIVISSA

El patró d'assentament púnic per a l'Ibosim entre els segles II i I aC respon a una trinòmia. Per una banda, trobem els nuclis d'exploració agrícola que estan encarregats d'elaborar productes com el vi, l'oli i d'altres. Després existeix una xarxa de talaies de vigilància encarregades d'avisar d'incursions i agressions (Dies, 1990, 213-224). Per últim, una gran ciutat centralitza tots els excedents agrícoles per tal d'exportar-los i d'importar altres productes que després redistribuirà a la mateixa illa i, principalment, a tota la costa oriental de la península Ibèrica.

Ja des dels inicis de l'assentament a l'actual badia d'Eivissa, es configura un sector de producció artesanal que, *a priori*, sembla dedicar-se tan sols a la producció d'àmfors en grans quantitats. Altres tipologies ceràmiques tenen una eixida comercial insular, preferentment als àmbits domèstics, pocs exemplars de vaixel·la de taula

púnico-ebusitana superen l'obstacle de la insularitat. Aquest sector industrial arriba a la seua màxima extensió als voltants de la meitat del segle III aC. Des d'un principi, la seua producció segueix dos models. Per una banda té unes tipologies pròpies que el separen de la resta de produccions de l'àmbit púnic, tot i que en siga hereva. Per altra banda imita formes d'altres àmbits culturals (vaixel·la de taula de vernís negre i formes amfòriques gregues i itàliques).

Tota aquesta producció està centralitzada únicament a aquest sector industrial i altres punts a la seua rodalia més immediata (considerats rurals per a època púnica i, actualment, sota la ciutat). Només apareixerà un taller fora d'aquest àmbit, el de Can Rova de Baix. Diverses troballes de defectes de cuita descoberts arreu l'illa, podrien estar indicant-nos l'existència d'altres centres rurals menors. Tanmateix, l'estat actual de la investigació no ha pogut anar més enllà de la troballa de defectes de cocció superficials i sense context estratigràfic. Podem dir, doncs, que la producció terrissera pren a Eivissa caires urbans i massius. La producció està concentrada a un àrea extramurs, prop de la zona portuària, a la que ha de proporcionar envasos, i al costat de la ciutat, on segons sembla residirien els productors d'aqueixes terrisses.

La seua ubicació segueix l'exemple de la pròpia Cartago (almenys fins la construcció de la Vilanova de Cartago) i Utica on les zones de producció metal·lúrgica i/o terrissera s'hi localitzen al perímetre de la ciutat vella i, de vegades, properes a les zones de necròpoli (Lancel, 1994, 135); tan properes que tant a Utica com a Cartago, s'ha pogut demostrar estratigràficament, que els tallers ocupen zones dels cementiris ja en desús. Oposant-se, al cas de Sarepta on la tradició juga, segurament, un paper important per tal de mantenir el sector industrial dins de la pròpia ciutat. Altres ciutats, com és el cas de Mozia, es veuen obligades a assentar els tallers dins del perímetre de la muralla; ací, però, la tradició no hi actua. Es tracta, doncs, d'altra sèrie de factors, segurament de caire físic, els que hi participen. Així, hem observat com des de l'establiment a la badia d'Eivissa, el sector industrial s'hi localitza en un àrea determinada on, possiblement, els factors econòmics han jugat un important paper, a banda de possibles restriccions urbanístiques d'instal·lació intramurs. El seu assentament sembla idoni:

- fora de l'àmbit d'hàbitat de la ciutat, evitant així l'ocupació d'espai i altres molèsties pròpies de l'activitat terrissera.

- pròxima al port, possibilitant l'abaratiment del transport, per una banda; i a la ciutat, on segurament viurien els terrissers.

- la concentració de tantes restes d'activitat terrissera estaria relacionada amb alguna mena d'associacionisme dels ceramistes per abaratir despeses (car no tots els tallers tenen un únic forn ni un forn pertany, només a un terrisser); aquesta idea ha estat demostrada per al món romà, per exemple en la producció de la *terra sigillata*. Tanmateix, Sarepta, únic cas ben estudiat, es presenta com un assentament on cadascun dels tallers té el seu propi forn.

Tot i açò, resta en l'aire el fet de què existira alguna reglamentació política sobre la localització de tallers dins del perímetre urbà. Les fonts clàssiques, per a aquest aspecte, ens són mudes.

De les restes arqueològiques no podem conèixer l'organització del mateix sector/barri/polígon (no és el nostre objectiu, ara per ara, el de trobar la denominació terminològica correcta; deixem aquesta decisió per a posteriors recerques). Només sabem que hi existeix una llarga i única funcionalitat fins al segle I dC, moment a partir del qual s'assenten les primeres residències. Malauradament, la majoria de les restes arqueològiques referides a la fabricació de ceràmiques solen ésser abocaments en fosses utilitzades prèviament com a sitges o abocadors de runa. No s'ha trobat cap taller que presente la infraestructura que ens acoste a l'organització dels tallers de Sarepta, segurament per la fragmentació del registre arqueològic.

CONCLUSIONS

Malgrat l'amplitud del marc geogràfic i temporal estudiat, s'observa que hi existeixen pocs jaciments on s'haja pogut arribar a la comprensió absoluta del funcionament dels tallers ceràmics i, més encara, de les concentracions d'aquests en vertaders barris artesanals. La parquedat de notícies és important, també ho és la seua fragmentació. Només ha estat el cas de Sarepta el millor treballat. Però les distàncies cronològiques i geogràfiques amb el barri industrial d'Eivissa (el que ací més ens interessa) són òbvies.

Com ja sospitàvem (Fantar, 1986, 521), la ubicació d'aquests sectors artesanals no respon a cap tipus de criteri general o determinant. S'assenten tant a l'exterior com a l'interior del recinte

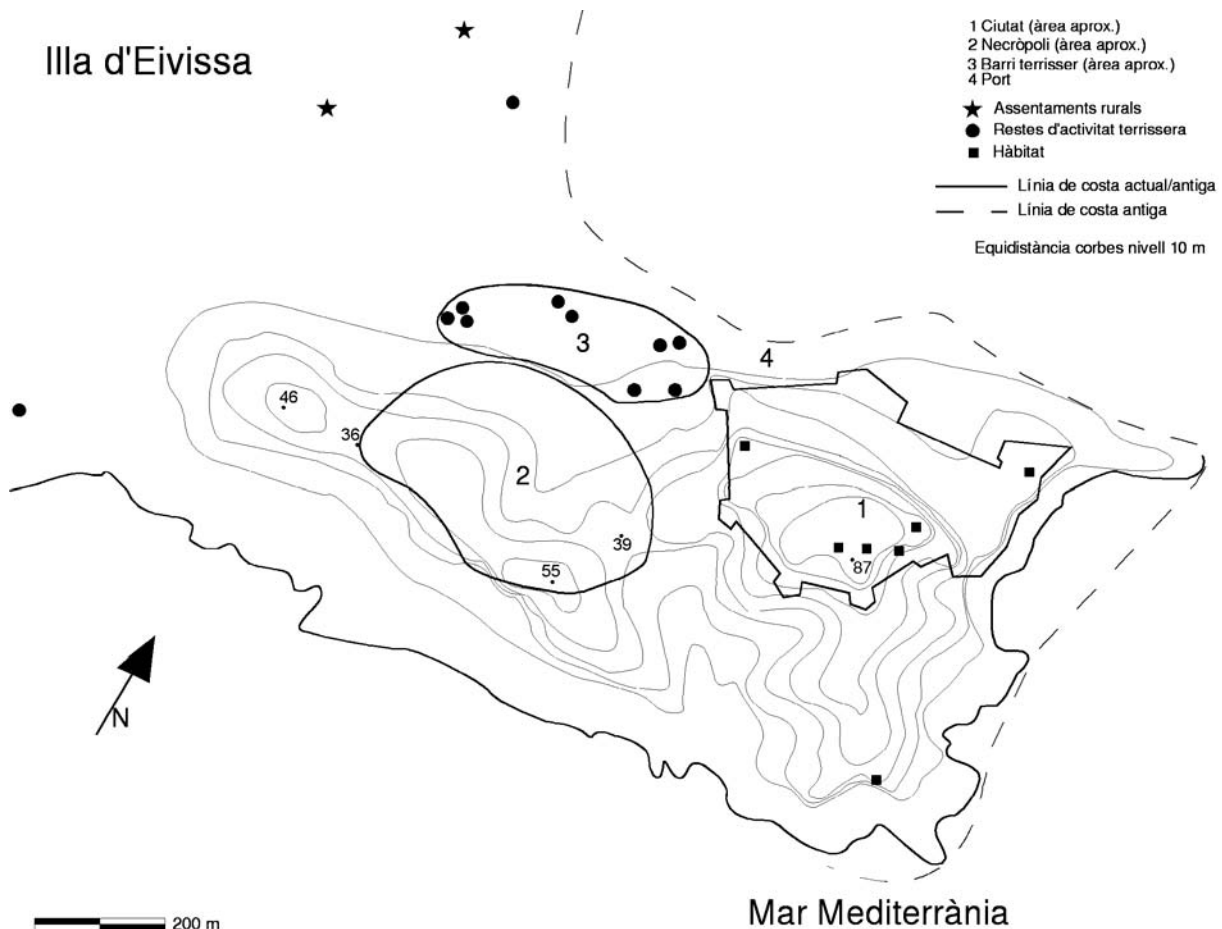

Figura 4. Ibošim i les seues àrees funcionals.

emmurallat. El fet que s'instal·len dins o fora és independent de la concentració dels tallers (com s'ha vist a Mozia on només dos forn s'hi troben propers i a Kerkoune on s'instal·len dins i fora més o menys agrupadament). És clar, doncs, que alguns dels criteris d'establiment, no tenen constància arqueològica detectable a hores d'ara. Si tenim en compte el fet de què aquest tipus de produccions són fortament contaminants i necessiten de molt d'espai, sembla lògic que regulacions polítiques miraren d'obligar a ubicar aquestes indústries fora de l'hàbitat urbà. Tot i açò, no cal oblidar que els nostres criteris de contaminació no eren els seus, si és que en tenien. A més, per tal d'abaratir despeses, la proximitat a unes determinades àrees amb recursos es feia necessària, per exemple com passa amb la ubicació del sector industrial ceràmic de Corint proper a les fonts d'argila (Arafat, Morgan, 1989, 315). Són, doncs, criteris econòmics i de tradició els que, segurament, actuen a l'hora de localitzar aquestes àrees.

L'existència de nuclis periurbans o rurals de producció ceràmica contrasta, fortament, amb l'organització d'aquests grans barris artesanals que ja hem comentat. Tot i que per al món romà la localització de forns a l'àmbit rural és habitual, fins i tot, alguns centres productors estan relacionats amb vil·les d'explotació agrària (Peacock, 1982, 129-130), sembla que al món fenicio-púnic, la dependència urbana és innegable. Només el cas de Kuass presenta un autèntic barri un poc lluny de la possible ciutat de dependència més propera.

Per a les troballes en àmbits extraurbans, es fa més complexa la interpretació, car només solen detectar-se les estructures de combustió. La resta d'estructures associades se suposen ubicades a la seua proximitat, però, no al seu costat. Aquestes també poden passar inadvertides per la senzillesa arquitectònica i pobresa constructiva de la seua realització (Coll, 2000, 191).

No sabem si tenien una mena d'organització gremial (amb el sentit de corporativa) encarregada de protegir els seus interessos i abaratir despeses.

El que si sembla força esclaridor, és el fet d'associar la producció terrissera com a subsidiària d'altra sèrie de sectors productors com l'agrícola i el pesquer (Ponsich, 1988, 55-65). Per a alguns autors totes dues estaven tan relacionades amb la producció terrissera que la inexistència de factories associades a aquest centres ceramistes tenen difícil explicació. Sabem, però, que la vaixel·la de taula i de cuina no va ésser mai un producte dedicat a l'exportació com el vernís negre àtic o campà (tot i que als moments de contacte entre "colonitzadors" i indígenes, els plats de vernís roig funcionaren com a elements de prestigi). Tanmateix, les darreres investigacions i revisions de fons antics, han assertat que la producció de l'anomenada ceràmica de vernís negre del tipus "Kuass" podria haver funcionat com a vaixel·la de taula domèstica no luxosa al *Círculo del Estrecho* (Niveau de Villedary, 2000, 116). No podem afirmar, doncs, que l'única producció massiva de ceràmica eren àmfores que es dedicaven a contenir productes dedicats a l'exportació. Així, sembla lògic que els centres extramurs rurals haurien funcionat en relació de proximitat a factories de salats o explotacions agrícoles. Per altra banda, els centres urbans podrien haver-se encarregat d'abastir de vaixel·la la ciutat i de productes contenidors als armadors, a banda d'enviar els seus excedents a les zones no urbanes encarregades d'explotar les riqueses agrícoles i pesqueres.

El que sí està suficientment esclarit és el funcionament d'un hipotètic taller model. Malgrat les dificultats que, de vegades, es presenta a l'hora de delimitar les dependències associades a cada taller a l'àmbit urbà, sembla possible arribar a un model o paradigma (fàcilment aplicable a distintes regions i cronologies fenicio-púniques). Existeixen dos models bàsics:

- Aquell que compta amb les instal·lacions a l'interior de l'illa de cases i la botiga a la part davantera, oberta al carrer; aquesta és de venda directa al públic; de vegades poden estar associades a temples, produint objectes per ofrenar els déus (Kerkouane com a únic cas conegut).

- Aquell que es dedica a la venda al major, és a dir, que abasteix d'àmfores i altres productes a factories pesqueres o assentaments rurals i col·loca una determinada quantitat de peces l'àmbit domèstic sense que ells siguin els venedors directes, almenys sense prova arqueològica coneguda, però, teòricament

possible (representaria, a nivell teòric, la gran majoria dels casos).

La diferència entre tots dos és l'existència d'una dependència dedicada a la venda de productes (una mena de *tabernae*). L'estructura general mínima d'un taller, consta d'un forn, un assecador i una zona d'enmagatzematge de matèries primeres, productes finals i, de vegades, modelatge (amb les seues bassetes de decantació, suports de torns, bancs...). Així, doncs, l'espai que ocuparia un taller no era pas menut. El barri industrial de Sarepta ocupa uns 800 metres quadrats (Pritchard, 1978, 111) i no està totalment excavat. Aleshores, sembla raonable que la ubicació extramurs de la ciutat evitarà l'ocupació d'un espai necessari per al propi desenvolupament demogràfic de la ciutat i, també, suposarà la possibilitat d'accedir a terrenys més barats que no els urbans. A Ibsim, el barri terrisser ocuparia uns 15.000 metres quadrats; una gran extensió que intramurs suposaria una gran extensió. Una llarga tradició terrissera o accidents topogràfics importants, explicarien algunes de les ubicacions intramurs.

Alguns autors han assenyalat la possibilitat de què les famílies dels terrissaires habitaren en dependències annexes als propis tallers (Ponsich, 1968, 6). Aquesta hipòtesi resta descartada per ara en, només, ésser una pressumpció teòrica. De tots els casos estudiats, en cap d'ells s'ha pogut identificar cap estructura d'hàbitat associada als tallers. Sí, però, podem suposar que viurien en el mateix poblat o ciutat per al cas d'aquells tallers ubicats intramurs o immediatament extramurs. Per a la resta de supòsits cal cercar altres explicacions o esperar que s'excave algun complexe on s'hi puga documentar les instal·lacions productores i les residencials juntes.

Cal donar especial importància a la idea apuntada per Ponsich i Luquet sobre la possibilitat de l'existència d'un origen forani per al terrissaires de Kuass i Banasa. Apunten a que diversos vestigis arqueològics així semblen confirmar-ho (curiosament tots dos parlen de ceramistes vinguts de la zona de la futura Bètica romana). Potser estiga ací la clau de les troballes de tipologies púnico-ebusitanes al jaciment català de Darró. Aquesta hipòtesi de transvasament d'artesans ja està força testimoniada al llarg de la història (Arafat, Morgan, 1989, 325-326).

El desenvolupament de l'arqueologia, especialment a l'aspecte de les relacions econòmiques i socials, possibilita que de mica en mica les actuacions realitzades als forns de

ceràmica no es limiten a estudiar llur tipologia i producció. Altres aspectes com el funcionament del taller del que depenen, llur relació respecte als recursos, la classe social dels terrissaires i les seues famílies... han de tenir cada vegada més protagonisme.

Pel que fa al sector ceramista d'Eivissa, la intensificació de les activitats arqueològiques de rescat coordinat amb la lectura conjunta del registre, ens ajudarà a conèixer millor aquest gran centre productor. Els aspectes econòmics són de gran interès, car el sector terrisser d'Eivissa està força vinculat al port que s'encarrega de donar eixida al vi, oli, salaons, sal i altres productes a la costa que li és més propera, la de la península Ibèrica.

BIBLIOGRAFIA

- ANDERSON, W.P. (1987): *The kilns and workshops of Sarepta (Sarafand, Lebanon): Remnants of a Phoenician ceramic industry*. Berytus, XXXV, pp. 41-60. Beirut.
- ARAFAT, K., MORGAN, C. (1989): *Pots and Potters in Athens and Corinth: a Review*. Oxford Journal of Archaeology, 8 (3), pp. 311-346. Oxford.
- ARANEGUI, C., TARRADELL-FONT, N., ALAOU, M. H., CARUANA, I. (2000): *Lixus. Arquitectura, ceràmica y monedas de época púnico-mauritana*. Revista de Arqueología, 228, pp. 14-24. Madrid.
- AUBET, M.E., CARMONA, P., CURLÀ, E., DELGADO, A. FERNÁNDEZ CANTOS, PARRAGA, M. (1999): *Cerro del Villar-I. El asentamiento fenicio en la desembocadura del río Guadalhorce y su interacción con el hinterland*. Junta de Andalucía/ Consejería de Cultura, 355 pp. Sevilla.
- COLL, J. (2000): *Aspectos de tecnología de producción de la cerámica ibérica*. Actes de la III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric (Ibers. Agricultors, Artesans i Comerciants.). Saguntum, extra-3, pp. 191-207. València.
- COSTA, B. (1994): *Ebesos, colonia de los cartagineses. Algunas consideraciones sobre la formación de la sociedad púnico-ebusitana*. Actes de les VII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica Cartago, Gadir, Ebusus y la influencia púnica en los territorios hispánicos (Eivissa, 1993), Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa, 33, pp. 59-143. Eivissa.
- DÍES, E. (1990): *Viabilidad y finalidad de un sistema de torres de vigilancia en la Ibiza púnica*. Saguntum, 23, pp. 213-224. València.
- FALSONE, G. (1981): *Struttura e origine orientale dei forni da vasaio di Mozia*. Studi Monografici, 1. Fondazione Giuseppe Whitaker, 89 pp. Palermo.
- FANTAR, M. H. (1972): *La tombe de la Rabta. Un nouveau document pour la connaissance de Tunès*. Latomus, XXXI, fascicule 2, pp. 349-367. Tunis.
- FANTAR, M. H. (1984): *Kerkouane. Cite punique du Cap Bon*. Tom. I, 577 pp. Tunis.
- FANTAR, M. H. (1986): *Kerkouane. Cite punique du Cap Bon*. Tom. III, 634 pp. Tunis.
- FANTAR, M. H. (1993): *Carthage. Approche d'une civilisation.*, 2 vol. Alif-Les Éditions de la Méditerranée, 359 pp. (volum primer) i 403 pp. (volum segon). Tunis.
- FERNÁNDEZ, J. H., GÓMEZ BELLARD, C., GURREA, R. (1983): *Excavacions arqueològiques a la ciutat d'Eivissa*. Eivissa, 14, pp. 7-9. Eivissa.
- GIRARD, S. (1984): *Banasa préromaine. Un état de la question*. Antiquites Africaines, T. 20, 11-93. París.
- ISSERLIN, B.S.J. (1982): *Motya: urban features*. Phöenizer im Western, Madrider Beiträge, 8, pp. 113-131. Madrid.
- KRINGS, V. (ed.) (1995): *La civilisation phénicienne et punique. Manuel de recherche*. E.J. Brill, 923 pp. Leiden-New York-Köln.
- LANCEL, S. (dir.) (1982): *Byrsa II. Mission archéologique française à Carthage*. Institut National d'Archéologie et d'Art de Tunis/École Française de Rome, 417 pp. Roma.
- LANCEL, S. (1994): *Cartago*. Col. Serie Mayor. Crítica, 434 pp. Barcelona.
- LÉZINE, A. (1971): *Utique. Note d'archéologie punique*. Antiquites Africaines, 5, Editions du CNRS, pp. 87-93. Paris.
- LIPINSKI, E. (dir.) (1992): *Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique*. Brepols, 502 pp.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X. (1994): *Un horno con ánforas de tipo púnico-ebusitano hallado en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)*. Actes dels Coloquios de Cartagenà, I, El mundo púnico: historia, sociedad y cultura, pp. 443-463. Murcia.

- LUQUET, A. (1964): *La céramique préromaine de Banasa*. Bulletin d'Archeologie Marocaine, V, pp. 117-144. Rabat.
- MARTÍN, A. (1995): *Catálogo documental de "Los fenicios e Andalucía"*. Junta de Andalucía/Consejería de Cultura, 273 pp. Sevilla.
- NIVEAU DE VILLEDARY, A. (2000): *La cerámica "Tipo Kuass"*. Avance a la sistematización del taller gaditano. Spal, 8, pp. 115-134. Sevilla.
- PEACOCK, D. P. S. (1982): *Pottery in Roman World: an ethnoarchaeological approach*. Singapur.
- PERDIGONES, L., MUÑOZ, A. (1990): *Excavaciones arqueológicas de urgencia en los hornos púnicos de Torre Alta, San Fernando, Cádiz*. Anuario Arqueológico de Andalucía, 1988, tomo III, pp. 106-111. Sevilla.
- PRITCHARD, J. B. (1978): *Recovering Sarepta. A Phoenician City*. Princeton Paperbacks. Princeton University Press, 162 pp. Princeton.
- PONSICH, M. (1968): *Alfarerías de época fenicia y púnico-mauritana en Kuass (Arcila, Marruecos)*. Saguntum, 4, pp. 4-25. València.
- PONSICH, M. (1988): *Aceite de oliva y salazones de pescado. Factores geo-económicos de Bética y Tingitania*. Ediciones de la Universidad Complutense, 253 pp. Madrid.
- RAMÓN, J. (1991): *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa, 23, 199 pp. Eivissa.
- RAMÓN, J. (1997): *Un taller alfarero de época púnica en Ses Figuerets (Eivissa)*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa, 39, 193 pp. Eivissa.
- RAMÓN, J. (1998): *IM/50 (Eivissa)*. Miscelaneas de Arqueología Ebusitana I, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa, 42, pp. 145-166. Eivissa.
- RAMÓN, J. (1998): *Barrio industrial de la ciudad púnica de Eivissa: el taller AE-20*. Miscelaneas de Arqueología Ebusitana I, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa, 42, pp. 167-215. Eivissa.
- RAMÓN, J., COSTA, B., CALAFAT, A., GARCÍA, P., BONED, F. (1981): *Una taller de ceràmica d'època tardo-púnica a Can Roba de Baix, Sant Antoni de Portmany (Eivissa)*. Fonaments, 3, pp. 215-259. Barcelona.